

Меморіал
жертв
Голодомору

**ГОЛОДОМОР
1932–1933 РОКІВ:
ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ**

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ «МЕМОРИАЛ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ»
ФУНДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ (ЧИКАГО, США)
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ
ІМЕНІ М.Т. РИЛЬСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ ІЗ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ
ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ
АСОЦІАЦІЯ ДОСЛІДНИКІВ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ
ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО «МЕМОРИАЛ» ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ:
ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ»

(Київ, 4 жовтня 2016 року)

Київ
2017

УДК 94:323.25 (477) «1932/1933» (063)
ББК 63.3:63.3(4 Укр) Я 45

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року). – Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. – 200 с.

ISBN 978-617-7122-39-4

У збірці матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» розкриваються передумови та причини Голодомору 1932–1933 років, механізм його творення та наслідки, що призвели до значних культурних, соціальних, ментальних, морально-психологічних втрат. Ключовим питанням збірки є проблема демографічних втрат української нації під час Голодомору-геноциду 1932–1933 років. Це видання розраховане на істориків, етнологів, краєзнавців, викладачів та всіх тих, хто цікавиться темою Голодомору 1932–1933 років.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» (Протокол № 3 від 12.04.2017 р.).

Редакційна колегія: канд. іст. наук Олеся Стасюк, д-р. іст. наук Василь Марочко, д-р. іст. наук, проф. Володимир Сергійчук, д-р. іст. наук, проф. Ярослав Калакура, д-р. юрид. наук, проф. Володимир Василенко, Ніна Лапчинська, канд. іст. наук Юлія Коцур (упорядник), канд. іст. наук Леся Гасиджак (відповідальний редактор).

За достовірність викладеної інформації несуть відповідальність автори статей.

Видання здійснено за фінансової підтримки
Президента Фондації Українського Голодомору-Геноциду (Чикаго, США)
п. Миколи Кочерги.

ЗМІСТ

Передмова. Василь Марочко	7
Привітання учасникам конференції	
Микола Кочерга	11
Віктор Мартинюк	12
Іван Васюник	13
Володимир Сергійчук	
ОЦІНКА ЛЮДСЬКИХ ВТРАТ УСРР ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ ЗА ДОКУМЕНТАМИ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ	15
Василь Марочко	
СТАТИСТИКА ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ: ІСТОРИЧНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС	25
Володимир Василенко	
ЕМПІРИЧНІ І КЛАСИЧНІ ПІДХОДИ У ПІДРАХУНКУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ	47
Андрій Козицький	
ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ У КОНТЕКСТІ ПІДРАХУНКУ ГЕНОЦИДНИХ ЖЕРТВ ХХ СТ.	50
Володимир Петренко	
ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ	68
Олексій Курінний	
ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ	73
Сергій Вакулишин	
ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ ПРИМІСЬКОЇ СМУГИ КИЄВА	86
Юрій Брязгунов	
ВТРАТИ УКРАЇНЦІВ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ НА ВОРОНЕЖЧИНІ	89
Дмитро Гринь	
ПІДСУМКИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1920–1930-х РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ.	94
Ніна Лапчинська	
БЕЗПРИТУЛЬНІ ЯК ОКРЕМА КАТЕГОРІЯ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ (НА МАТЕРІАЛАХ м. ХАРКОВА).	101
Федір Турченко, Інна Шугальова	
ДИТЯЧА СМЕРТНІСТЬ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 років У ЗАПОРІЖЖІ.	109
Ярослав Калакура	
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНІ СВІДЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ В УСРР 1932–1933 РОКІВ.	116

Наталія Мехеда

ІСТОРИОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ 122

Петро Чернега

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В СРСР 1932–1933 РОКІВ 127

Мирослава Антонович

ЖЕРТВИ ГЕНОЦИДІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ 133

Валерій Удовиченко

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ВТРАТ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ
ВНАСЛІДОК ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ 137

Світлана Зубченко

РАДЯНСЬКИЙ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ 143

Аскольд Лозинський

ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ У СВІТЛІ КОНВЕНЦІЇ ООН 1948 РОКУ 148

Арсен Зінченко

ОСОБЛИВОСТІ БЛЪШОВИЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ 151

Георгій Папакін

«ЧОРНА ДОШКА» ГОЛОДОМОРУ І ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ 1932–1933 РОКІВ 159

Григорій Сергійчук

ВТРАТИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН – УТІКАЧІВ ЗА КОРДОН У 1932–1933 РОКАХ 165

Вадим Задунайський

ТРАГЕДІЯ ГОЛОДУ 1932–1933 РОКІВ
У КУБАНСЬКИХ СТАНИЦЯХ ОЧИМА СВІДКІВ 169

Олеся Стасюк

ДОНОСИ, КРАДІЖКИ, САМОСУДИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ
ЯК НАСЛІДОК РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН. 175

Юлія Коцур

ВТРАТА САМОБУТНОСТІ СІМЕЙНИХ ОБРЯДІВ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОМЕНЩИНИ) 180

Тетяна Конончук

ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 187

Леся Онишко

ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ГОЛОДОМОР
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІМІДЖЕВІ ВТРАТИ 193

Інформація про авторів 198

CONTENT

Preface. Vasyl Marochko	7
Greetings	
<i>Mykola Kocherha</i>	11
<i>Viktor Martyniuk</i>	12
<i>Ivan Vasiunyk</i>	13
Serhiychuk Volodymyr	
REALISTIC ASSESSMENT OF USSR DEMOGRAPHIC LOSSES CAUSED BY THE HOLODOMOR IN 1932–1933 YEARS ON THE BASIS OF OFFICIAL DOCUMENTS OF UKRAINIAN ARCHIVES	15
Vasyl Marochko	
STATISTICS OF THE HOLODOMOR VICTIMS OF 1932–1933: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC DISCOURSE	25
Volodymyr Vasylenko	
EMPIRICAL AND CLASSICAL ATTEMPTS OF COUNTING DEMOGRAPHIC LOSSES FROM THE HOLODOMOR IN UKRAINE IN 1932–1933	47
Andriy Kozytskyi	
UKRAINE'S DEMOGRAPHIC LOSSES DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN THE CONTEXT OF 20TH CENTURY GENOCIDAL VICTIMS CALCULATIONS	50
Volodymyr Petrenko	
DEMOGRAPHIC LOSSES OF PODILLYA POPULATION DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933	68
Oleksiy Kurinnyi	
THE HOLODOMOR OF 1932 – 1933 IN NORTHERN CAUCASUS AS THE GENOCIDE OF UKRAINIANS	73
Serhiy Vakulyshyn	
HUMAN LOSSES IN THE VILLAGES NEARBY KYIV.	86
Yuriy Bryazhunov	
LOSSES OF UKRAINIAN PEOPLE FROM THE HOLODOMOR DURING 1932–1933 IN VORONEZH REGION	89
Dmytro Hryn'	
RESULTS OF THE CENSUS OF 1920-30'S AS A HISTORICAL SOURCE ABOUT THE HOLODOMOR	94
Nina Lapchynska	
HOMELESS AS A SEPARATE CATEGORY OF VICTIMS OF THE HOLODOMOR (BASED ON KHARKIV DOCUMENTS).	101
Fedir Turchenko, Inna Shugalyova	
CHILD MORTALITY DURING THE HOLODOMOR 1932–1933 IN ZAPORIZHZHYA	109
Yaroslav Kalakura	
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE EVIDENCE OF DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE FAMINE IN THE USSR IN 1932–1933	116

Nataliya Meheda	
HISTORIOGRAPHY OF SOCIAL-DEMOGRAPHIC, MORAL AND PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE HOLODOMOR OF 1932-1933.122
Petro Chernega	
THE GENOCIDE OF UKRAINIAN NATION IN THE USSR 1932-1933127
Myroslava Antonovych	
VICTIMS OF GENOCIDES AT THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY: COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS.133
Valeriy Udovychenko	
SEPARATE ASPECTS OF INVESTIGATION OF UKRAINIAN NATION LOSSES FROM THE GENOCIDE IN UKRAINE 1932-1933137
Svitlana Zubchenko	
SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE OF 1932-1933143
Askold Lozynskij	
UKRAINIAN GENOCIDE IN THE CONTEXT OF THE UN CONVENTION IN 1948.148
Arsen Zinchenko	
THE CHARACTER OF BOLSHEVIK OCCUPATION REGIME IN UKRAINE.151
Georgiy Papakin	
HOLODOMOR'S «BLACK BOARD» AND HUMAN LOSSES OF 1932-1933159
Hryhorii Serhiychuk	
CASUALTIES AMONG UKRAINIAN PEASANTS TRYING TO FLEE ABROAD IN 1932-1933165
Vadym Zadunayskiy	
THE TRAGEDY OF THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN KUBAN STANYTSLAS THROUGH THE WITNESSES' EYES.169
Olesia Stasiuk	
CALUMNIATIONS, THEFTS, LYNCHINGS DURING THE HOLODOMOR AS THE RESULT OF THE SOVIET GOVERNMENT REPRESSIVE POLICY TOWARDS UKRAINIAN PEASANTS175
Yuliya Kotsur	
LOSSES OF CONSTITUENT ELEMENTS OF UKRAINIAN PEASANT FAMILY RITUALS AS A CONSEQUENCE OF THE HOLODOMOR 1932-1933 (IN ROMNY REGION).180
Tetiana Kononchuk	
PRESENTATION OF THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN UKRAINIAN FICTION187
Lesya Onyshko.193
SPREADING THE INFORMATION ABOUT THE HOLODOMOR IN INDEPENDENT UKRAINE: REPUTATIONAL PROBLEMS193
About the authors.198

I
ма
нбо
чен
скл
ки,
інф
- п
ня,
вия
ні
цес
інт
ніс
за у
ком
абс
а в
жо
«на
іст
кус
фік
ков
і со
О
кла
ці
тис
іде
тет
іст
ло
«об
як
ни
обс
інф
лен
ло
го д
що

Дмитро Гринь

ПІДСУМКИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1920–1930-х років ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ

Статтю присвячено джерелознавчому аналізу підсумків демографічних переписів 1920–30-х рр. Охарактеризовано обсяг публікацій їх результатів та архівні матеріали. Продемонстровано можливості порівняльного аналізу статистичних результатів обстежень для виявлення динаміки кількості, національного складу, галузевої зайнятості та соціальної структури населення.

Ключові слова: історичне джерело, статистика, перепис населення, методологія проведення, галузева зайнятість, соціальна структура.

Dmytro Hryn'

RESULTS OF THE CENSUS OF 1920-30'S AS A HISTORICAL SOURCE ABOUT THE HOLODOMOR

The article is based on the source analysis of the demographic census results in 1920th–1930th. The amount of publications, their conclusions and archival materials are analyzed. The comparative analyses is used as a source to research statistical data in order to follow the dynamics of population numbers, ethnic composition, sectoral employment and social structure.

Keywords: historical source, statistics, census, conduct methodology, sectoral employment, social structure.

Період 1920–1930-х рр. є одним із ключових у вітчизняній історії, який у науковій літературі та публіцистиці одержав діаметрально протилежні оцінки – від крайньої ідеалізації до безапеляційного негативу. Так чи інакше, але в історичній пам'яті українського народу ці десятиріччя асоціюються з найтрагічнішими сторінками нашої історії ХХ століття, а саме – штучним масовим голодом 1921–1922 рр. та Голодомором-геноцидом 1932–1933 рр.

Цю статтю присвячено аналізу джерельних можливостей переписів населення 1920–30-х рр. у процесі дослідження наслідків реалізації злочинної політики сталінсько-більшовицького режиму та її впливу на динаміку кількості, національного складу населення, соціальної структури суспільства.

Доведено, що при вивченні соціальних процесів та демографічних структур вирішальна роль належить матеріалам статистики з її серцевиною – суцільними та вибірковими переписами населення [7; 8; 9; 11]. Отже, постановку проблеми зумовлено тим, що побудова динамічних рядів, які повинні базуватися на однорідних або однотипних даних, призводить до необхідності шляхом порівняльного аналізу з'ясувати ідентичність (чи розбіжність) понять, категорій, методологічних ключів програмних засад переписів.

Упродовж зазначеного періоду було здійснено загальні переписи населення у 1920-му, 1926-му, 1937-му, 1939 рр., міський перепис у 1923 р. та «Облік міської людності УСРР» у 1931 р. Проте обсяг публікацій підсумків цих обстежень істотно відрізняється. Зокрема, значний обсяг ма-

теріалів переписів 1920-х рр. вміщено у багатомному виданні «Труди ЦСУ», в яких майже повністю опубліковано підсумки переписів 1920 р. та 1923 р. [15].

Слід наголосити, що матеріали жодного з радянських переписів не опубліковано в такому обсязі, як підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Основна публікація підсумків перепису включає 56 томів, які розподілялись на сім відділів. Відомості про населення України у відповідності до тем розділів вміщено в XI–XIII та XVIII–XXX тт. [2]. Доповнюють і продовжують попередні публікації підсумки обліку міського населення УСРР 1931 р. [13].

Тривалий час вважалися знищеними матеріали перепису 1937 р., що не відповідає дійсності, адже деякі підсумки цього перепису почали публікуватись на початку 1990-х рр. [4]. Тоді ж вийшли друком і деякі дані перепису 1939 р. [5].

Звернення до архівних матеріалів дозволяє заповнити наявні прогалини в публікаціях. Зокрема, оригінали документів стосовно підготовки і статистичного змісту підсумків переписів 1923 р. та 1926 рр. зберігаються в Центральному Державному архіві вищих органів влади та управління України (фонд 582 – ЦСУ). У фондах цього ж архіву міститься шість одиниць зберігання з відомостями про кількість і склад населення України за переписом 1939 р. [19, оп.11, спр. 1760–1765]. В п'яти з них зосереджені статистичні дані про кількість міського та сільського населення в розрізі областей і населених пунктів, а в одній обчислено професійну зайнятість населення за статтю та віком. Основний масив

підсумків (майже 1,2 тис. одиниць зберігання) перепису 1939 р. зосереджено у фонді Центрального Управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР Російського державного архіву економіки (доступ до фонду було відкрито лише у 1987 р.) [16].

Визначення конкретного предмету перепису і сукупність ознак, які реєструє перепис, становить його програму. Отже, програма є стрижнем перепису, оскільки все інше фіксує рівень розробки намічених переписом ознак.

Основою програмних положень демографічних переписів є визначення категорій населення як об'єкта статистичного обстеження. При цьому демографи, як правило, розрізняють три категорії населення: наявне (фактичне), постійне (осіле) і приписне (юридичне). Під наявним населенням розуміли тільки те, яке на момент перепису перебувало у даному населеному пункті, – до цієї категорії включали осіб, що перебували у даному місці тимчасово або проїздом, і, навпаки, виключали постійно пов'язаних з даним пунктом, але випадково відсутніх на критичний момент перепису. До категорії постійного населення зараховували постійних мешканців даного населеного пункту, навіть тимчасово відсутніх, і, навпаки, не відносили тимчасово присутніх [6, с. 62–63]. В основу перепису 1920 р. було покладено облік наявного населення, хоча в містах за допомогою квартирної карти отримували кількість і постійного населення. Але відмінність у кількості наявного та постійного населення, за нашими підрахунками досить значна – 2,1%. Аналогічною була постановка питання про категорії населення, що підлягали обліку, і під час проведення перепису 1923 р. Проте інструкційні вказівки щодо реєстрації постійного населення унеможливають встановлення його точної кількості. Отже, порівнюючи підсумки переписів 1920 р. та 1923 р., слід оперувати даними про наявне населення.

Перепис 1926 р., як і попередні, здійснювався за принципом обліку населення наявного, причому звертали особливу увагу на повноту охоплення населення та уникнення подвійних записів. Постійне населення обліковували у 1926 р. тільки в містах та селищах міського типу, але внаслідок недосконалості критеріїв визначення тимчасової відсутності та перебування (як і в 1920 р.) значною була різниця між кількістю наявного та постійного населення – 2,3% [18, Т. XLV, с. 13]. Тому при використанні даних перепису слід оперувати кількістю наявного населення. Такий підхід оптимально відтворює статистичну картину кількості жителів.

Облік міської людності 1931 р. охоплював тільки постійне населення при максимальному

скороченні терміну тимчасової відсутності та тимчасового перебування. В цілому кількість міських жителів, що обліковувались і в 1926 р., і в 1931 р., становить 95,1% [13, с. 3] їх загальної кількості по УСРР, що до певної міри компенсує наявні недоліки, пов'язані з процесом отримання та обробки статистичних даних.

За одноденним переписом 1937 р., у кожному населеному пункті переписували все наявне населення, яке перебувало там на дату проведення перепису – 6 січня. Проте неможливість навчити як слід 1 млн 200 тис. обліковців, зайнятих у проведенні перепису, та заплутані інструкційні вказівки призвели до певного заниження кількості населення. Але виникає сумнів у тому, що ці обставини могли вагомо вплинути на загальну кількість населення, як це декларувалось у звинуваченнях на адресу організаторів перепису.

Переписові 1939 р. підлягало постійне та наявне населення. В порівнянні з 1937 р. було значно розширено коло осіб, що включалися до останньої категорії. За підрахунками П.Г. Под'ячих, у підсумках перепису 1939 р. різниця між показниками постійного та наявного населення становила тільки 0,06% [14, с. 19], що не виходить за межі допустимої неточності.

Отже, зміни у підходах до визначення категорій населення, які підлягають переписові, залежали не тільки від наукових норм, а й мали політичний відтінок, особливо в 1930-х рр. Аналіз методології проведення переписів 1920-х рр. у цьому розрізі свідчить про відсутність сталих наукових підходів. Програми ж обстежень 1930-х рр. підпорядкували розв'язання цієї проблеми не тільки науковим, а й господарським потребам чи політичним вимогам. У першому випадку прикладом слугує облік міського населення 1931 р., який мав на меті отримання максимального точних даних про кількість населення у зв'язку з перевіркою правильності видання документів на постачання, а під час перепису 1939 р. ситуація змінилася на протилежне – він проводився з метою максимального наближення до прогнозованої Сталіним кількості населення.

Таким чином, наявність неоднакових програмних підходів до визначення категорій населення, що підлягає обліку, може призвести до порівняння неідентичних даних. Практика переписів 1920-х рр. засвідчила, що розбіжність у кількості наявного та постійного населення може бути досить значною. Аналізуючи таке становище, ми дійшли висновку, що, використовуючи підсумки переписів 1920–30-х рр., доцільніше оперувати кількістю наявного населення. Такий підхід дає можливість зафіксувати «відображення», «відбиток» кількості та складу населення України на момент перепису.

В об'єктивному висвітленні динаміки кількості міського та сільського населення найважливішу роль відіграє проблема цензу населених пунктів. Визначення характеру поселення виходило за офіційні рамки, тобто до міських поселень відносили не лише ті, що мали відповідне управління (міська чи селищна рада) або були затверджені в такому статусі офіційно. До цієї категорії відносили і ті поселення, які за числом і характером виробничої зайнятості населення могли вважатися міськими, незалежно від того, чи визнані вони за такі адміністративно. Так, за програмами переписів 1920, 1923 та 1926 рр., до міських поселень відносили: затверджені у цьому статусі ВУЦВКом, селища при фабриках, заводах, копальнях, руднях, залізничних станціях, морських і річкових пристанях, дачні та курортні селища за умови, що в них проживало понад 0,5 тис. осіб, не менше половини з яких зайняті поза сільським господарством. При аналогічній структурі галузевої зайнятості самодіяльного населення міськими поселеннями вважалися також промислові села та містечка, але з кількістю жителів не менше 2 тис. [18, Т. XVIII, вип. 2, с. 3]. Особливістю переписів 1920-х рр. було те, що територія окремого міського поселення визначалася смугою суцільної забудови. В зв'язку з цим до складу міських поселень входили і передмістя, що адміністративно не були включені до міської території, але були зв'язані з містом економічно та суцільною забудовою. Таким чином, у 1920-х рр. до міських, крім адміністративно затверджених, належали населені пункти, що відповідали сукупності трьох ознак: характеру поселення, зайнятості та кількості населення.

«Інструкція з організації підготовки та проведення Всесоюзного перепису населення 1937 року» не подає визначення критеріїв для поселень міської або сільської категорії, а лише констатує величезне значення складання точних списків міських населених пунктів [10, с. 25]. Методика їх складання не відрізнялася від переписної практики 1920-х рр. Такий підхід став і одним із звинувачень на адресу організаторів перепису. Водночас підлягав критиці принцип суцільної забудови як ознаки для визначення меж території міського поселення.

При підготовці до перепису 1939 р. існувало два списки поселень: перший складався із затверджених такими адміністративно; другий – удвічі більший – являв собою переписний перелік населених пунктів міської категорії, у визначення меж яких було покладено формальний принцип суцільної забудови, внаслідок чого міські поселення не охоплювалися так, як вони склалися на той час. При цьому обмежитись формальним порядком було неприпустимо, адже збіль-

шення кількості міських поселень випереджало процес їх законодавчого оформлення. Особливо важливо це було для України, де внаслідок індустріалізації з'явилися нові міста (не затверджені у цьому статусі), кількість населення яких була значно вищою, ніж у багатьох «старих» містах республіки. Цю плутанину було усунуто, і, отже, у 1939 р. вперше у переписній практиці список міських поселень складався винятково із затверджених такими адміністративно, внаслідок чого переписні й адміністративні межі поселень повністю збігалися.

Впродовж 1920–30-х рр. значних змін зазнав національний склад населення. За програмами переписів означеного періоду, відповідь на питання про національність отримували на основі самовизначення опитуваних, тобто суб'єктивного їх уявлення, що надає цим даним певної відносності. Так, перепис 1920 р., не порушуючи принципу самовизначення при відповіді на питання про національність, ускладнив цю відповідь інструкцією. В ній, зокрема, під поняттям «національність» автори програми розуміли «групу населення, об'єднану спільністю національної самосвідомості». Таке складне тлумачення навряд чи сприяло реальному станові речей. Зваживши на це, автори програми перепису населення 1923 р. спростили формулювання до його розуміння кожним пересічним громадянином, адресувавши право віднести себе до тієї чи іншої національності винятково опитуваному. Такий підхід був обгрунтованим, а отримані дані слугують репрезентативним історичним джерелом.

На відміну від попередніх, перепис 1926 р. з'ясовував не «національність», а «народність» опитуваного (представники однієї національності можуть належати до різних народностей). У зв'язку з цим матеріали перепису ширше відображають етнічний склад населення в порівнянні з попередніми переписами та іншими статистичними джерелами. Перелік народностей налічував 195 позицій, 82 з яких зустрічаються у підсумкових даних по Україні. Але цей факт не виключає можливості порівняння матеріалів даного обстеження з підсумками інших переписів, де фіксувалася лише національність. Для такого порівняння досить одержати суму показників за народностями, що входять до складу тієї чи іншої національності.

Слід відзначити цікаву обставину – в інструкції з проведення перепису для України було спеціальне доповнення, відповідно до якого «для правильнішого запису національності осіб, які будуть називати себе «руськими», треба просити їх точно зазначити, до яких саме «руських» (росіян, українців чи білорусів) вони себе зараховують» [3, с. 10]. У 1937-му та 1939 рр. фіксація національної

належності була ідентичною програмі перепису 1923 р. Отже, опитуваному надавалась цілковита свобода національного самовизначення. Проте за різними переписами дані про національний склад населення мали неоднаковий ступінь розробки. Так, переписом 1923 р. подано розподіл населення за 23 національностями [18, Т. XX, ч. 4, передмова]; у 1926 р., як уже зазначалось, виділено 82 етнічні групи, які населяли Україну [18, Т. XI]; в опублікованих матеріалах перепису 1937 р. зафіксовано 13 національностей [4, с. 94]; підсумки перепису 1939 р. подають відомості про 56 найчисленніших національностей, відомості тільки щодо десяти з яких потрапили до публікацій [5, с. 68]. Тому при аналізі складу населення за цією ознакою детально можна розглядати динаміку кількості десяти найчисленніших національностей, кількість яких (і в містах, і на селі) була не меншою за 20 тис. осіб. Оскільки сумарно питома вага цих національностей серед усього населення коливалась від 99,65% у 1926 р. до 99,4% у 1939 р., дані про їх число й територіальну концентрацію мають дати оптимальну відповідь на поставлене запитання.

Тісно пов'язаним із питанням про національність є питання про рідну мову. Хоча воно й формулювалось однаково, його зміст мав свої відтінки. Так, у 1920 р. рідна мова ідентифікувалася з розмовною і, на думку організаторів цього обстеження, мала допоміжне значення, виконуючи роль контрольного запитання для визначення національності, взятої в розумінні етнографічному [12, с. 19]. За переписом 1926 р. наголос робився на тому, що рідною мовою вважається та, якою опитуваний краще володіє, а у 1937-му та 1939 рр. вказувалася мова, яку сам опитуваний вважав рідною. Зважаючи на те, що мова є частковою ознакою належності до тієї чи іншої національності, постановка питання про рідну мову сприяє виявленню асиміляційних процесів, за обставин втрати особами певної національності своєї мови і набуття іншої у ролі рідної.

В переписах 1920–30-х рр. найбільший комплекс питань стосувався зайнятості населення. Підсумкові дані за цією ознакою мають особливе значення для вивчення виробничої та професійної характеристики населення і, отже, соціальної структури суспільства. Ці питання зумовлюють визначення не тільки кількості тих чи інших груп занять, а й можливість їх соціально-демографічної характеристики. Адже вивчення складу населення за статтю, віком, національністю, сімейністю, проведене без соціального зрізу, втрачає науково-практичне значення.

Основою принципу розподілу громадян за заняттям було джерело засобів до існування, тобто заняттям відзначали тільки ту роботу, яка

відповідала зазначеному принципіві. Проте, як відомо, не кожне джерело засобів існування може бути заняттям (наприклад, проживання на утриманні держави або окремих осіб: пенсіонери, стипендіати та ін., якщо вони не мають оплачуваної роботи). Отже, під заняттям, яке не завжди збігалось з професією, розумілась робота, що фактично виконувалась на момент перепису і давала опитуваній особі заробіток або натуральний прибуток.

Ознаку наявності чи відсутності власних засобів до існування було покладено в основу поділу населення на самодіяльне та несамодіяльне. За програмами демографічних переписів 1920–30-х рр., самодіяльними вважали осіб, які мали самостійне джерело засобів до існування — заробіток, стипендію, пенсію тощо. Отже, до цієї категорії, крім осіб, що брали участь у виробничій діяльності, входили пенсіонери, студенти, утриманці державних установ і т.д. Все ж характеристика лише самодіяльності не може повністю відобразити рівень залученості населення до сфери виробництва. З цією метою серед осіб, які мають самостійне джерело засобів існування, виділяють категорію «економічно активне населення», меншу за число самодіяльного населення на кількість осіб, які мають власний прибуток, але не мають заняття (наприклад, пенсіонери, стипендіати та ін.) [17, с. 104]. В такий спосіб можна з'ясувати співвідношення між економічним «активом» та «пасивом» суспільства.

Проблема визначення «соціально-класової» структури у переписах 1920-х рр. вирішувалася шляхом постановки питання про становище в занятті. З огляду на важливість таких даних, воно ставилося з максимальною деталізацією, про що свідчить перелік соціальних категорій [18, Т. XX, с. 390–391; 18, Т. XXVIII, с. 6; 13, с. 11; 16, оп. 336, спр. 900].

За переписами 1920-х рр., розподіл населення на соціальні категорії майже не змінювався. Принципову різницю між соціальними категоріями становить спосіб застосування їх представниками власної праці — за наймом або позанаймом. За цією ознакою виділимо дві основні групи, серед яких перші, а саме робітники, прислуги, серед яких перші, а саме робітники, прислуги та службовці, наймалися на роботу, а решта були хазяями всіх рівнів та членами сім'ї, що допомагали в занятті, працювали у власному господарстві. До останньої групи належать і особи вільних професій, які мали приватну практику.

Відмінність між робітниками та службовцями зумовлювалась особливостями їх участі у виробничій діяльності. До робітників відносили осіб, зайнятих безпосередньо виробництвом і переміщенням матеріальних цінностей чи доглядом

за виробничими механізмами. За службовців вважали осіб, участь яких у виробництві виражалась у формі нематеріальних послуг, пов'язаних безпосередньо з виробництвом або з обслуговуванням населення [3, с. 12]. Іншими словами, до службовців відносили осіб, які керували виробничим процесом, його технічним забезпеченням та організацією, здійснювали облік та контроль робіт, займалися зберіганням та розподілом продукту, охороною безпеки, здоров'я населення, культурно-освітньою роботою та інше. Вже сам перелік свідчить про те, що склад цієї категорії за переписами 1920-х рр. був досить неоднорідним. Тому службовці підрозділялись на три категорії: старший, середній та молодший персонал, а за переписом 1926 р. до цієї соціальної групи було віднесено й особисту прислугу, яку у 1923 р. виокремлювали. Це пов'язано з тим, що середній та молодший персонал серед службовців і прислуга були схожі за складом, а їхні функціональні обов'язки не вимагали високої кваліфікації і не були пов'язані з інтелектуальною працею. Водночас оперування даними про старший персонал службовців не дасть точного уявлення про динаміку кількості кваліфікованих спеціалістів, оскільки за характером заняття та професійним складом близькою до службовців була частина представників ще однієї соціальної категорії – особи вільних професій. За переписами 1920-х рр., до них належали лікарі, адвокати, вчителі та ін., які мали приватну практику, та служителі культу. Отже, при розгляді питання про кількість спеціалістів у народній освіті, охороні здоров'я і т.д. слід брати до уваги їх число як серед службовців, так і серед осіб вільних професій.

Кілька соціальних категорій представляли самостійних господарів, які мали виробництво або надавали послуги. До них належали хазяї з найманими робітниками, хазяї, що працюють тільки з членами сім'ї, та хазяї-одинаки. Така градація приватних підприємців дозволяє диференційовано охарактеризувати приватний сектор, оскільки відмінності між різними групами його представників були досить істотними. Головною соціальною ознакою, що розрізняла ці групи, був ступінь підприємницької ініціативи, тобто рівень економічного розвитку їх господарств, який вимагав експлуатації чужої праці або праці родичів чи передбачав ведення господарства самотужки. Відтак, до «буржуазних» верств відносили тільки тих хазяїв, ведення господарства яких вимагало використання найманої робочої сили. Проте, на наш погляд, суто капіталістичний характер способу придбання засобів до існування був властивий і групі рантьє (за переписами, «рентьєрів»), які були віднесені до категорії «інші самодіяльні». Націоналізація

великої промисловості ліквідувала прошарок осіб, які жили на проценти від наданих ними у позику грошових капіталів або на доходи від цінних паперів (акцій, облігацій тощо). Проте в період НЕПу в Україні було немало городян, які жили на доходи від здачі у найм житлових приміщень та спекулятивної торгівлі. Саме ці особи і було віднесено до категорії «рентьєри». Виокремлення цих соціальних груп дозволяє встановити співвідношення між активною та пасивною частками «приватно-капіталістичних» верств, особливо міського населення.

Наступну соціальну групу – хазяїв, що працювали тільки з членами сім'ї, – становили особи, які вели господарство без застосування найманої робочої сили. До цієї категорії належали власники кустарно-ремісничих підприємств, закладів торгівлі та сільськогосподарські виробники. Близькою до категорії самостійних виробників була група «членів сім'ї, що допомагають в занятті», яка являла собою осіб, зайнятих у сільському господарстві, почасти торгівлі, та в кустарно-ремісничій промисловості. За законодавством, членами сім'ї вважались винятково родичі, що мешкали разом із хазяїном і спільно вели господарство, не одержуючи за свою роботу плати в будь-якій формі.

Особливий інтерес викликає категорія хазяїв-одинаків, які хоч і належали до приватного сектора, проте за характером виробничої діяльності значно відрізнялися від двох попередніх категорій. До одинаків відносили осіб, що працювали без будь-якої допоміжної робочої сили. Це були люди, що торгували, надавали послуги, виробляли продукцію як удома, так і на замовлення, але не наймаючись на певний строк. Таким чином, цій соціальній категорії був властивий перехідний характер, оскільки межа між самостійним виробником та робітником була вельми нестійкою.

На середину 1930-х років соціальна структура суспільства зазнала значних змін, у зв'язку з чим і було внесено корективи до переписного листка. За переписом 1937 р., проблему відображення соціальної структури планувалось вирішити, як і раніше, за допомогою питання про становище в занятті. Але кінцевий варіант переписного листка видавався збіднілим – крім робітників, службовців та колгоспників, фіксувались лише одноосібники, кустарі, особи вільних професій та служителі культу й «інші нетрудящі елементи». Отже, зник термін «самостійний хазяїн»; кооперованих і скооперованих кустарів розглядали як одну групу; служителі культу було віднесено до нетрудових елементів, на відміну від 1920-х рр., коли їх фіксували як осіб вільних професій, тобто як інтелігенцію.

У 1939 р. при збереженні таких самих соціальних груп, як і в 1937 р., кустарі розділялися на кооперованих і некооперованих, окремо фіксувалися робітники та службовці, які були членами колгоспів, серед колгоспників виокремлювалися ті, що мали сільськогосподарське заняття, та «інші». В результаті програма перепису 1939 р. була ширшою.

Адекватне відображення соціальної структури населення неможливе без аналізу відомостей про його розподіл за галузями народного господарства. Для цього в програмах кожного перепису створювали спеціальні класифікаційні схеми.

Так, за міським переписом 1923 р. окремою галуззю було виділено гірничу справу, але зовсім не фіксувалися зайняті у будівництві [18, т. XX, ч. 4, передмова]. За наступними обстеженнями, першу було включено до фабрично-заводської промисловості, а останню – виокремлено. Схеми розробки даних щодо галузевої структури за переписом 1926 р. та обліком 1931 р. збігалися [18, т. XXVIII, с. 6; 13, с. XVII]. Але публікації останнього мають деякі переваги. Так, крім поділу за галузями праці, було запроваджено й поділ робітників, службовців та молодшого обслуговуючого персоналу за основними галузями виробництва. Наприклад, серед «інших видів транспорту» виокремлювали водний, авіа- і автотранспорт, трамвай та інші види транспортних підприємств; у галузі «установа» виділяли охорону громадського порядку та безпеки, науку, народну освіту та соцвиховання, медично-санітарну справу і ветеринарію, народний зв'язок, господарські установи та ін. [13, с. XVIII].

Надстрімке зростання кількості міського населення вимагало розвитку соціальної інфраструктури. У матеріалах перепису 1939 р. це відобразилось у деталізації галузевої структури зайнятих у сфері нематеріального виробництва. Вперше було виокремлено такі галузі праці, як житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, освіта, які за попередніми обстеженнями об'єднувалися у галузі «Установи». Водночас архівні матеріали перепису 1939 р. мають перевагу над опублікованими у зв'язку з тим, що саме в них відображено розподіл між зайнятими на залізничному й іншому транспорті та зв'язку [16, оп. 336, спр. 1048, арк. 38].

Отже, ліквідувати лакуни у вивченні соціальної історії зазначеного періоду, які значною мірою існують внаслідок незатребуваності системи статистичних показників переписів населення 1920–30-х рр., можливо шляхом залучення до наукового обігу їх підсумкових матеріалів. Водночас порівняльний аналіз публікацій підсумків та архівних одиниць зберігання переконує, що там, де є достатній обсяг публікацій, слід віддати перевагу їм, а не архівним матеріалам, оскільки залучення останніх, особливо 1930-х рр., ускладнюється майже повною їх відсутністю в архівосховищах України і, по суті, вони не є первинними матеріалами, а перемонтовані у комбінаційні таблиці відповідно до програми переписів. Результати порівняння методологічних засад переписів 1920–30-х рр. свідчать про можливість порівняльного аналізу статистичних підсумків, що відповідає меті побудови динамічних рядів за соціальними та демографічними ознаками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вестник статистики. – 1990. – № 7, 8.; Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги. – М.: И-т истории СССР АН СССР, 1991. – 239 с.
2. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. – Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность. В 17 томах. – Т. XI. Украинская Социалистическая Советская Республика. Итоги по республике. Полесский подрайон. – М., 1929.; Т. XII. То же. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М. 1928.; Т. XIII. То же. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. – М., 1929.; Отдел II. Занятия. В 17 томах. – Т. XXVIII. Украинская Социалистическая Советская Республика. Итоги по республике. Полесский подрайон. – М., 1930.; Т. XXIX. То же. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М., 1930.; Т. XXX. То же. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. – М., 1930; Отдел 4. Безработные. – Т. LII. – М. –Л., 1931.
3. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Приложения к XVIII–XXXIV тт. – М., 1929. – 33 с.
4. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – 239 с.
5. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Окончательные итоги. – М., 1992. – 256 с.
6. Гозулов А.И. Переписи населения Земного шара / А.И. Гозулов. – М: Статистика, 1970. – 179 с.
7. Жиромская В.Б. После революционных бурь: Население России в середине 20-х годов / В.Б. Жиромская. – М.; Наука, 1996. – 158 с.
8. Ковальченко И.Д. О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях / И.Д. Ковальченко // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. – М., 1969. – С. 115–133.
9. Корчак-Чепурківський Ю.О. Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки / Ю.О. Корчак-Чепурківський // Демографічні дослідження. – Вип. 3. – К., 1975. – С.78–114.

10. Кустолян Є.О., Вейцблін І.І. Всесоюзний перепис населення 1937 р. / Є.О. Кустолян, І.І. Вейцблін. – К., 1936. – 31 с.
11. Массовые источники по социально-экономической истории советского общества. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 374 с.
12. Михайловский В.Г. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Рекомендуются в качестве материала по проведению переписи населения / В.Г. Михайловский. – М.: ЦСУ СССР, 1926. – 28 с.
13. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. – Харків, Народне господарство та облік, 1933. – 211 с.
14. Подьячих П.Г. Всесоюзная перепись населения 1939 г. (методология и организация проведения переписи и разработки итогов) / П.Г. Подьячих. – М.: Статистика, 1957. – 164 с.
15. Предварительные итоги переписи населения 28 августа 1920 г. // Труды ЦСУ. – Т. I, IV. – М., 1921; Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года. Население городов Союза ССР по занятиям. – Вып. 4. Распределение городского населения по главным отраслям труда // Труды ЦСУ. – Т. XX. – Ч. 2. – Вып. 4. – М., 1925; Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года. Население городов Союза ССР по возрасту, занятиям и семейному состоянию // Труды ЦСУ. – Т. XX. – Ч. 3. – Вып. 1. – М., 1926; Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года. Побочные занятия городского населения. Несамодетельное население по занятиям самостоятельного (кормильцев). Национальный состав населения. Итоги переписи семей // Труды ЦСУ. – Т. XX. – Ч. 4. – М., 1927.
16. Російський державний архів економіки. – Ф. 1562.
17. Статистика населения с основами демографии. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 310 с.
18. Труды Центрального статистического управления СССР. – Т. I – III. – М.: Издательство ЦСУ СССР, 1921–1931.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582.

БЕЗП

на який досі
примінені у пере
що зазначає, що
що стверджує, а
що історії від с
історичні джерела
серед них пере
льські до 1933 рр.
Ключові слова
історичні документи,

HOMELE

The document
is starting home
were were the m
reason by conti
the scale of
documents were
number of Holoc
Keywords:
corpses, death r

У 1932-1933
вона Харків, п
історичні ка
серед них на себ
кількість змогу ф
на номінальній
врані держа
в цей період
жертв я
жильно пов'я
не були жер
вони перепис
На цей час
кількох
сказано. В
вони подій
врані, Фр
історичні д
врані Г
врані Г
жертв
врані (2). У
врані числ
врані.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Антонович Мирослава – доктор права, керівник Центру міжнародного захисту прав людини, доцент кафедри міжнародного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Брязгунов Юрій – заслужений журналіст України.

Вакулишин Сергій – методист Святошинського центру позашкільної роботи.

Василенко Володимир – доктор юридичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Гринь Дмитро – кандидат історичних наук, доцент, Сіверський інститут регіональних досліджень (м. Чернігів).

Задунайський Вадим – доктор історичних наук, професор Українського католицького університету (м. Львів)

Зінченко Арсен – доктор історичних наук, професор, заступник директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

Зубченко Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Калакура Ярослав – доктор історичних наук, професор-консультант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Козицький Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

Конончук Тетяна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української філології та суспільних наук, професор Академії адвокатури України.

Коцур Юлія – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу Національного музею «Меморіал жертв Голодомору».

Курінний Олексій – старший викладач кафедри міжнародного права і спеціальних правових наук факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», експерт Центру міжнародного захисту прав людини НаУКМА, експерт Центру політико-правових реформ із адміністративного права.

Лапчинська Ніна – головний зберігач фондів Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»

Лозинський Аскольд – доктор права (Нью-Йорк), Президент Фондації Українського Вільного Університету (Нью-Йорк).

Марочко Василь – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Мехеда Наталія – аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Онишко Леся – кандидат історичних наук, учений секретар Національного музею історії України.

Папакін Георгій – доктор історичних наук, професор, директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Петренко Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та інформаційних технологій Вінницького кооперативного інституту.

Сергійчук Володимир – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сергійчук Григорій – молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України.

Стасюк Олеся – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного музею «Меморіал жертв Голодомору».

Турченко Федір – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки та техніки, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету. Керівник науково-редакційної групи з підготовки Національної книги пам'яті «Голодомор 1932–1933 рр: Запорізька область».

Удовиченко Валерій – Заслужений юрист України, керівник слідчо-оперативної групи Служби безпеки України з розслідування кримінальної справи № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні 1932–1933 рр.

Чернега Петро – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Шугальова Інна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету. Впродовж 2006–2008 рр. працювала в редакційній групі Запорізького обласного тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні.

Наукове видання

Матеріали
Міжнародної науково-практичної конференції
«Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»,
Київ, 4 жовтня 2016 року

(українською мовою)

Упорядник *Юлія Коцур*
Редактор *Леся Гасиджак*
Коректор *Сокиріна Анна*
Верстка *Василя Карпенка*

Наклад 1000 прим.

Друк офс. Гарнітура Georgia.

Формат 60×84/8.

Видавець *Олег Філюк*.

07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська, 36, кв. 97.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України

ДК №4506 від 18.03.2013 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом

в друкарні ТОВ «Друкарня „Рута”»

(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)

м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1

тел. (038) 494-22-50, drukruta@ukr.net